

УДК 811.161.2'373.611'42:821.161.2-3Кві.09  
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.39.2.5>

## СЛОВОТВОРЧІ І МОРФОЛОГІЧНІ ЗАСОБИ ВИРАЖЕННЯ КВАНТИТАТИВНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ (на матеріалі творів Г. Квітки-Основ'яненка)

### WORD-FORMING AND MORPHOLOGICAL WAYS OF EXPRESSING QUANTITY IN THE UKRAINIAN LANGUAGE (based on the prose works of H. Kvitka-Osnovyanyenko)

Попович Н.М.,

*orcid.org/0000-0001-6522-3908*

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри історії та культури української мови

Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Частини мови є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності. Категорія квантитативності посідає особливе місце в українській мові. Вона є однією з основних граматичних категорій. Категорія квантитативності в українській мові, крім лексичного виявлення, має граматичний аспект. Найґрунтовніша праця з квантитативності належить В. І. Дмитруку. Кількість в українському мовознавстві досліджували К. Г. Городенська, І. Р. Вихованець, Ю. О. Карпенко, М. П. Івченко, М. І. Степаненко та ін.

Значний внесок у розвиток морфеміки та словотвору внесли такі вчені, як О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцьо, Н. Ф. Клименко та ін.

У статті на матеріалі прозових творів Г. Квітки-Основ'яненка досліджено словотворчі та морфологічні особливості вираження квантитативності. В іменниках, які утворені від числівників виділено такі способи творення, як суфіксальний та словоскладання; у похідних прикметниках також суфіксальний та словоскладання; прислівниках – префіксальний та суфіксальний; дієсловах – префіксально-суфіксальний. Найбільш вживаними у відчислівникових іменниках та похідних прикметниках є такі суфікси, як *-цтв(о)*, *-ість*, *-ств(о)*, *-ачк(а)*, *-ак*, *-чок*, *-ок*, *-ичк*, *-чик*, *-ник*, *-инк*, *-ячк*, *-ик*, *-ин*, *-ість*, *-ність*, *-н*, *-ушк*, *-івк*, *-ння*, *-овк*, *-івк*, *-ух*, *-нят*, *-ісінк*, *-існ*, *-іст*, *-арн*, *-очн*, *-аст*, *-ов*, *-чі*, *-як* та ін.

Прислівники творяться за допомогою прийменників-префіксів *у-*, *в-*, *по-*, *с-*, *на-*.

Виділено приклади з іменниками в однині, що означають збірні назви такі, як *гурт*, *березняки*, *бурлацтво*, *війнство*, *дітвор*, *парубоцтво* та ін. Іменникам властива форма множини, що передає емоції, переживання, наприклад, *голосіння* та ін.

За нашими спостереженнями, у творах Г. Квітки-Основ'яненка найбільше подібуються відчислівникові іменники, які утворені суфіксальним способом та способом словоскладання, рідше похідні іменники, прислівники та дієслова.

**Ключові слова:** спосіб словоскладання, префіксально-суфіксальний, квантитативність, відчислівникові іменники, похідні прикметники.

Parts of speech are an important way of understanding and interpreting reality. The category of quantity occupies a special place in the Ukrainian language. It is one of the main grammatical categories. The category of quantity in the Ukrainian language, in addition to lexical expression, has a grammatical aspect. The most thorough work on quantity belongs to V. I. Dmytruk. Quantity in Ukrainian linguistics was studied by K. G. Gorodenska, I. R. Vykhovanets, Yu. O. Karpenko, M. P. Ivchenko, M. I. Stepanenko and others.

A significant contribution to the development of morphemics and word formation was made by such scientists as O. K. Bezpozasko, K. G. Gorodenska, L. O. Vakaryuk, S. Ye. Pansyio, N. F. Klymenko, and others.

The article, based on the prose works of H. Kvitka-Osnovyanyenko, investigates the word-formation and morphological features of the expression of quantity. In nouns formed from numerals, such methods of formation as suffixal and word-compounding are distinguished; in derived adjectives, suffixal and word-compounding are also distinguished; in adverbs, prefixal and suffixal; in verbs, prefixal and suffixal method. The most commonly used suffixes in countable nouns and derived adjectives are: *-цтв(о)*, *-ість*, *-ств(о)*, *-ачк(а)*, *-ак*, *-чок*, *-ок*, *-ичк*, *-чик*, *-ник*, *-инк*, *-ячк*, *-ик*, *-ин*, *-ість*, *-ність*, *-н*, *-ушк*, *-івк*, *-ння*, *-овк*, *-івк*, *-ух*, *-нят*, *-ісінк*, *-існ*, *-іст*, *-арн*, *-очн*, *-аст*, *-ов*, *-чі*, *-як* and others.

Adverbs are formed using prepositional prefixes *у-*, *в-*, *по-*, *с-*, *на-*.

Examples with singular nouns denoting collective nouns were distinguished, such as *гурт*, *березняки*, *бурлацтво*, *війнство*, *дітвор*, *парубоцтво* and others. Nouns have a plural form that conveys emotions and experiences, for example, *голосіння* and others.

According to our observations, in the works of H. Kvitka-Osnovyanyenko, the most common are lexical nouns, which are formed by the suffixal method and the word-composition method, less often - derived nouns, adverbs and verbs.

**Key words:** word-compounding method, prefixal and suffixal method, quantification, countable nouns, derived adjectives.

**Постановка проблеми.** Актуальність дослідження впливає з постійної зацікавленості мовознавців вираження кількості способами української мови, особливо словотворчими та морфологічними. Частини мови є важливим способом розуміння й інтерпретації дійсності. Дискусійним залишається питання основних критеріїв наукової класифікації частин мови. Числівник виокремлюють на основі семантичного критерію, тоді як інші частини мови в українській мові – за морфологічним критерієм. Українські мовознавці І. Р. Вихованець та К. Г. Городенська виділяють числівник як окрему частину мови і відносять за граматичними ознаками до частин мови [6, с. 151].

**Аналіз останніх досліджень і публікацій.** Можна вважати, що система числівників повно описана у сучасних слов'янських мовах. В сучасній українській мові ґрунтовні дослідження належить К. Г. Городенській, І. Р. Вихованцю, М. П. Івченку, Ю. О. Карпенку та ін. У цих працях досить яскраво подана класифікація числівника, його морфологічні ознаки, синтаксичні властивості. Чималий внесок у вивчення числівників зробили Т. Б. Лукінова, М. І. Степаненко, Н. М. Попович.

З погляду словотвору вагомі праці належать К. Г. Городенській, О. К. Безпояско, Л. О. Вакарюк, С. Є. Панцю, Н. Ф. Клименко та ін.

**Постановка завдання.** Категорія квантитивності в українській мові, крім лексичного виявлення, має й граматичний аспект. Завдання полягає у тому, яким способом творяться квантитивні слова і якими частинами мови вони виражаються у прозових творах Г. Квітки-Основ'енка.

**Мета статті.** Виділити основні способи словотворення у відчислівникових іменниках, похідних прикметниках, прислівниках та дієсловах, які подібуються у творах досліджуваного письменника.

**Виклад основного матеріалу.** Система словотвору тісно пов'язана з граматичною будовою мови, з її лексичним складом.

Системність словотворчої будови мови виявляється, перш за все, у самих словотворчих ресурсах, словотворчих частинах слова (кореневих і афіксальних). Сукупність усіх способів словотворення слів являє собою цілісність, замкнуту в певних рамках словотворчих можливостей в певній мові на тому чи тому етапі її історичного розвитку.

До складу системи словотворчої будови мови входять усі наявні в цій мові словотворчі категорії і типи як її складові частини. Під системою ми розуміємо єдине ціле, частини якого перебувають у закономірних співвідношеннях і постійних

взаємозв'язках. Процес зміни колишніх похідних основ у відповідні непохідні вказує на те, що між окремими величинами словотвору наявні постійні взаємозв'язки і перехід одних величин у інші.

Про системний характер словотворчої будови мови свідчить уся системна сукупність словотворчих засобів, які можна відповідно класифікувати з морфологічного та семантичного поглядів.

Системність словотворчої будови мови виявляється ще й в тому, що окремі частини мови мають виключно свої специфічні словотворчі засоби. Варто зазначити, що кореневі й афіксальні (суфіксальні і префіксальні) морфеми та всі інші засоби словотворення утворюють також систему словотворчих засобів мови.

Системний характер людської мови у різних її ділянках – фонетичному граматичному та лексичному складі виявлений по-різному. Окремі системи фонетики, граматики, лексики, семантики і словотвору разом являють собою суцільну загальну систему мови.

У мовознавстві деякі вчені відзначають, що нові слова утворюються за допомогою морфемного інвентаря, характерного для кожної частини мови. Лінгвісти наголошують здебільшого на афіксальних морфемах як словотворчих засобах і залишають у тіні кореневі морфеми, або так звані словотворчі основи (кореневі і похідні). Будівельним матеріалом морфологічного і синтаксико-морфологічного процесу є не тільки афікси (суфікси чи префікси), але й словотворчі основи.

У процесі творення слів використовують різні мовні величини – від морфем, кореневих і афіксальних (префіксальних, інфіксальних, суфіксальних), через похідні основи аж до словосполучень та цілих речень. Давність походження окремих ланок цієї системи різна. Певні етапи формування тих чи тих елементів числівникової системи можна простежити, досліджуючи пам'ятки кожної слов'янської мови.

У словотворчому процесі можуть використовувати ще такі засоби, як деафіксацію при так званому зворотному (регресивному) словотворі, зміна місця наголосу, різні фонетичні (фонематичні) прийоми. До останніх належить палатальність приголосних і внутрішня флексія, тобто чергування кореневих голосних, не кажучи вже про супровідні генетично-фонетичні морфологізовані зміни звукового складу основ.

Усі згадані багатогранні за своєю смисловою структурою і морфемною будовою величини являють собою так звані словотворчі ресурси, тобто весь мовний будівельний матеріал, з якого вже утворились або ще утворюються нові слова

різними словотворчими способами – морфологічним, морфолого-синтаксичним, синтаксико-морфологічним, синтаксичним, лексико-морфологічним, семантичним (лексико-семантичним), фонетичним, зворотним та контамінаційним.

Термін *словотвір* має двояке значення. З одного боку, це сама система словотворчої будови мови, яка утворювалася за своїми внутрішніми законами протягом усього історичного розвитку даної мови; з іншого боку, термін *словотвір* означає ще й вчення про словотворчу будову даної мови як мовознавчу дисципліну. Між цими двома термінами існує така залежність: перше значення – словотвір як процес – є первинним, а друге – словотвір як вчення про словотворчу будову мови – є вторинним. Змістом і предметом словотвору як галузі мовознавчої науки є об'єктивно існуюча система словотворчої будови української мови.

Способами творення слів частково займається лексикологія, але вона аж ніяк їх не вичерпує. Завданням лексикології є вивчення лексичного складу мови як результату словотворчого процесу, а не самого процесу.

Л. А. Булаховський вважав, що вчення про словотвір являє собою один із розділів морфології. О. О. Потебня зараховував словотвір до лексикології. На наш погляд, є всі підстави вважати словотвір самостійним розділом мовознавства, бо не всі способи творення слів можна зарахувати до морфології. Якщо суфіксацію та основоскладання ще можна вважати галуззю морфології, то наголос та запозиченні слова з інших мов ніяк не стосуються морфології. Те саме можна сказати про явище субстантивації, адвербіалізації, прономіналізації, ад'єктивації, лексикалізації. Самостійність науки про словотвір в тому, що вона вивчає закони творення слів на базі моделей і зразків, наявних у системі слів, що належать до словникового складу мови.

Числівники кожної національної мови являють собою замкнену групу слів. Крім назв для дуже великих чисел (*мільйон, мільярд...*), усі числівники сучасної української мови були відомі і мові української народності, і мові давньоруській. Отже, у складі числівників сучасної української мови, як і інших слов'янських мов, нема новотворів. Але майже всі числівники української мови послужили базою для творення похідних слів – іменників, прикметників, прислівників і рідше – дієслів. Таким чином, числівники, поряд з іншими частинами мови, ще здавна є базою словотворення. А тому при вивченні словотворення іменників, прикметників, прислівників і діє-

слів необхідно звертати увагу на відчислівникові утворення.

Похідні слова творяться від числівників різними способами: словоскладанням, суфіксацією, префіксацією та ін. Для творення одних слів вживають переважно словоскладання і суфіксацію, інших – словоскладання і префіксацію, деякі творяться суфіксально-префіксальним способом.

Досліджений нами матеріал дає нам підстави виділяти такі способи словотворення відчислівникових слів:

I. Відчислівникові *іменники* творяться такими способами:

1) словоскладанням, у якому першим членом є числівник у називному або знахідному відмінках: *Старі відпоминали її [Марусю], як треба, і попам заплатили за сороковусту, що наньмали аж у трьох церквах* (11, с. 284);

2) словоскладанням з першим числівниковим елементом у непрямих відмінках, зокрема в родовому, а також із сполучним звуком *-о-*. Цей вид словотворення широко засвідчують словники: *двокрапка, дволітник, двомовність*, але в Григорія Квітки-Основ'яненка прикладів творення слів за цим способом не виявлено;

3) суфіксальним способом творяться прості похідні іменники. Для утворення похідних іменників використовуються такі суфікси:

а) *-цтв(о), -ість, -ств(о)*: *От отця до сина так сотенство і переходило* (10, с. 325);

б) *-ачк(а), -ак, -чок*: *Шельменко [Трохимовичу] – Нате ж вам зараз четвертака* (11, с. 604);

в) *-ок-, -ичк-, -чик*: *[Маруся] понесла до церкви на посвящення паску, баранця печеного, поросю, ковбасу, крашанок з десяток* (9, с. 341–342);

г) *-к-, -ник, -инк-, -ячк-, -ик, -ин-*: *Хороша, да чорнява, да огрядна; сорочечка на ній, хоч і з дванадцяти, та біленька і вимережана* (9, с. 329); *Справляли Наум і Настя вп'ять і третини, і дев'ятини* (9, с. 335); *Десятник до мене ні разу не заходив і не загадавав об подушнім* (9, с. 341); *Божився [Демко], що і перед ним, і за ним усе пани біжали тройками* (11, с. 432);

д) *-нят-, -н-, -ушк-, -ух-, -овк-, -івк-, -ння*: *Що мені півсотні їх [діжок з золотими] і прохати!* (10, с. 429–430); *От і сторжались [маляр з паном] за десять рублів грошей і восьмуху горілки* (9, с. 229).

II. Значну групу слів у лексичному складі нашої мови становлять *похідні прикметники*, утворені від числівникових коренів тими ж способами, що й іменники:

1) словоскладанням з першим числівниковим елементом у називному або знахідному відмін-

ках: *От і стала сказка величенька – з батьком і малими хлопцями – восьмидушина!* (9, с. 229); *У дядьків твоїх по два, три сини, і ти з ними у одній сказці. Сказка ваша дев'ятидушина* (9, с. 335); Назарова сказка *восьмидушина*, – сказав один з стариків, маючи сказку *десятидушну* (9, с. 341);

2) словоскладанням з першим числівниковим компонентом у непрямих відмінках або із сполучним звуком *-о-*: *Затим-то так наш Уласович і поспіша, що їй коневі не дасть здихнути, і сам, не обідавши, тридцять семисотних верств, іще з гоном, не спочиваючи, переїхав* (11, с. 204);

3) прості похідні прикметники утворюються суфіксальним способом за допомогою суфіксів: *-ок-, -ісіньк-, -існ-, -іст-, -арн-, -очн-, -аст-, -ян-, -инн-, -н-, -ик-, -ов-, -цьк-*: *Минулися і троєцькі святки – не посила господь милосердний дощу* (11, с. 432); *Троїста музика гра, що є духу: риплять скрипки, бряжчат цимбали, а замість баса, сам скрипник скрізь зуби гуде та прицмокує* (11, с. 432).

III. Від числівникових коренів утворюються прислівники, які можуть бути складними – утвореними словоскладанням, і простими – утвореними за допомогою суфіксів, префіксів і відповідних форм числівників.

прості прислівники утворюються за допомогою суфіксів: *-к-, -ісіньк-, -чі-, -ок-, -існ-, -як-*: *Аж тричі спасибі попереду скажу за обіцянку намалявати мою сотниківну* (11, с. 432);

прості прислівники, утворені від числівників прийменниками-префіксами: *у-, в-, по-, с-, на-*, а також цими ж префіксами від складних прислівників: *От тобі вже удвоє приходитьсь платити: вже тобі і сутужно* (11, с. 468); *Він [Денис] був протів його [Трохима] упрое здоровіший* (11, с. 509); *Хлинула [Оксана чаю] і удруге, і упретє, і уп'яте... і випила усю чашку* (11, с. 490).

Зрідка від числівників утворюються дієслова переважно суфіксально-префіксальним способом та за допомогою особових закінчень: *Шельменко. Писано бо єст удвойте – і удвойша* (11, с. 468); *А бодай вас, пане сотнику! – Іще було уп'ятерить подобало за такове злодіяни* (11, с. 490).

Категорія числа відображає кількісну визначеність предметів і явищ матеріального світу. Значення однини і множини становить основу категорії числа. Ці граматичні значення відображають кількісну визначеність предметів.

Категорія числа характеризується відповідними граматичними засобами вираження – фор-

мами числа. Іменники у формі множини вказують, що йдеться не про один, а про більше предметів – два, три, чотири і т. д., напр.: *столи, квартири* та ін.

Форма однини може виражати збірні назви, які позначають сукупність багатьох істот, предметів тощо, напр.: *гурт, березник: От дівчатам годі [танцювати], поклонились музиці і пішли до гурту* (9, с. 312); *П'ятниця пізно увечері йшов з шинку, а тут йому з березника назустріч шкандиба рижса кобила* (9, с. 27). Відповідні множинні форми вказують на більшу кількість або на більше число таких скупчень: *гурти, березняки: Аби дійти, а там у березняках і байдуже* (9, с. 27).

Тільки в однині вживається багато іменників зі значенням збірності, сукупності: *бояринство, браття, бурлацтво...* Таких іменників у творчості Григорія Квітки-Основ'яненка є чимало, наприклад: *Ригорович маяв було покинути і своє бояринство і притулитися до чужого весілля* (9, с. 59); *Ні, люди добрі! Коли хочете закон божий сповняти, добро браттям своїм робити, не думайно об анахтемським баришеві* (9, с. 64); *То наступало парубоцтво: шевчики – гончарі і зо всякого ремесла бурлацтво* (9, с. 73); *Ййду служить богу і государю у православне воїнство... вислужуся ахвицером... і прийду до вас...* (9, с. 219); *Я таки на дворянство трошки закардзюбився: але – моєї рідної бабусі сестра у третіх – та була за швагером пана сотника лубенського от що!* (9, с. 332); *[Масляк Юдунові:] – ви на речах збиваєтесь на жидівство* (9, с. 448); *Як же приспів, як кинулося усе, хто тільки здужа: і чоловіки, і жіноцтво, і хлоп'ятство, та й дітвора туди ж* (9, с. 452); *От як і старий Улас Забрьоха, таки сотник конотопський, як помер... і що то жалкувало за ним козацтво!* (10, с. 8–9); *Господа москаль! А скажіть, будьте ласкови, вашому командерству: коли треба вівса або якого борошина, то нехай прийдуть ось до табору та спитають Охріма Супоню* (10, с. 19); *Ніхто до нього [продавця книг] і ногою хиба який з міщанства підійде та спита «Кіевской граматки», що вже [пора] хлопця у школу віддавати* (10, с. 135); *Він [Макуха], ще оженившись, послушав жінки, від мужицтва відставав, а збивався трошки на купецький лад* (10, с. 158); *Захарій був чоловік розсудливий: пішов до свого началства, об'явив, що так і так, він приймає сиріточок замість дітей* (10, с. 224); *Дівчата дрібушки вибивають, парубоцтво гопака гарцює, батько з матір'ю знай людей частує...* (10, с. 384); *Наум Дрот був парень на усе село – старшим себе покірний, меж товариством друзяка* (11, с. 412).

У багатьох випадках іменникам властива форма множини. Насамперед, у множині вживають назви емоцій, переживань (*голосіння*): *Сердешна Оксана так і вдарилась у груди, та впала в подушки, щоб мати не почула її голосіння, що так і рида* (9, с. 278).

**Висновки.** Отже, в сучасній українській мові категорія квантитативності посідає особливе місце. Вона є однією з основних граматичних категорій. Категорія кількості представлена комплексною системою одиниць різних рівнів, які виражають певні кількісні значення. Майже всі числівники української мови послужили базою для творення похідних слів – іменників, прикметників, прислівників і рідше – дієслів. Таким чином, числівники, поряд з іншими частинами мови, ще здавна є базою словотворення. Похідні слова

створяться від числівників різним способом: словоскладанням, основоскладанням, суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним тощо. У творах Григорія Квітки-Основ'яненка чимало функціонує відчислівникових іменників, прикметників, прислівників та дієслів.

Категорія числа характеризується відповідними граматичними засобами вираження – формами числа. Іменники в множині вказують, що йдеться не про один, а про більше предметів – два, три, чотири – аж до нескінченності. Форма однини може виражати збірні назви, які позначають сукупність багатьох істот. Тільки в однині вживають багато іменників зі значенням збірності, сукупності. Таких прикладів у творчості Григорія Квітки-Основ'яненка подибується у великій кількості.

#### СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Арполенко Г. П., Городенська К. Г., Щербатюк Г. Х. Числівник української мови. К. : Наук. думка, 1980. 239 с.
2. Бабій І., Свистун Н. Морфеміка і словотвір сучасної української мови. Самостійна та індивідуальна робота. Тернопіль : Богдан, 2022. 160 с.
3. Безпояско О. К., Городенська К. Г. Морфеміка української мови. К. : Наукова думка, 1987. 210 с.
4. Важеніна О., Бортун К. Сучасна українська мова: морфеміка. Словотвір: матеріали для самостійної роботи студентів. Практикум. Вінниця : Донецький національний університет імені В. Стуса. 2019. 80 с.
5. Вакарюк Л. О., Панцьо С. Є. Українська мова. Морфеміка і словотвір. Навчальний посібник. Тернопіль : Вид-во «Богдан», 1999. 218 с.
6. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови. К. : Пульсари, 2004. 398 с.
7. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 752 с.
8. Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. К. : Наук. думка, 1998. 161 с.
9. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка у 3 т. Т.1. / за ред. М. А. Жовтобрюха. Харків, 1978. 664 с.
10. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка у 3 т. Т.2. / за ред. М. А. Жовтобрюха. Харків, 1979. 680 с.
11. Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка у 3 т. Т.3. / за ред. М. А. Жовтобрюха. Харків, 1979. 680 с.